

UOT-811.512.162

Səhifə: 144-150

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.144>

Ayşən Qasımova-Mustafayeva
Gəncə Dövlət Universiteti
ayshenmuellimeqasimova@gmail.com

QƏDİM TÜRK MƏNBƏLƏRİNDƏ PARALELİZM VƏ RAMİZ RÖVŞƏNİN NƏSR DİLİNDƏ ONLARIN POETİK MƏNZƏRƏSİ

XÜLASƏ

Qədim türk mənbələrinə, eləcə də digər nümunələrə dair aparılan müşahidələrə görə poetizmlə bağlı belə bir təsəvvür yaranır ki, bu tipli ifadə vasitələri dilin ilkin informasiya mühitinə məxsus ənənələrin daşıyıcısından ibarətdir. Fonetik elementlərin paralel komponentlərdə ardıcıl işlənərək ritm və ahəngdarlıq yaratması bir dilə deyil bütün başqa dillərə xas olan bir keyfiyyətdir. Odur ki, fonetik vahidlərin ritm və ahəngdarlığı vasitəsi ilə baş verən poetik xüsusiyyət funksionallıq baxımından universal səciyyə daşıyır. Bununla belə demək olmaz ki, fonetik poetizm universal olduğu qədər də bütün dillərdə eyni xarakterli və eyni keyfiyyətlidir. Dillərarası tipoloji fərqlərə görə fonetik poetizm hər bir tipologiyada özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir. Türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün bu dildə fonetik ardıcılıq və sıralanma poetizmin xüsusi bir ecazkarlıqla təcəssüm olunmasına imkan verir. Bunların əyani mənzərəsini qədim mənbələrdə işlənən və öz zəngin ənənəsini Azərbaycan dili mətnlərində, o cümlədən, Ramiz Rövşenin nəsr dilində nümayiş etdirən nümunələrdə müşahidə etmək mümkündür.

Açar sözlər: poetika, paralelizm, simmetrik, sistem, obrazlı.

Giriş: Poetik informasiya prosesində fonetik elementlərin rolu ondan ibarətdir ki, onlar söz tərkibində özünəməxsus ardıcılıqla işlənərək ritm və ahəngdarlıq yaratmaq xassəsinə malikdir. Fonetik elementlərin ritm və ahəngdarlığı informasiyaların intensivləşdirilməsi, yadda qalan olması və cəlbedici xarakter daşması əslində onların üslubi fiqur kimi formalaşmasında mühüm bir əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, fonetik elementlərin ritm və ahəngdarlıq təbiəti onların paralel komponentlərdə ardıcıl və təkrar işlədilməsi zamanı daha intensiv şəkildə təcəssüm olunur. Paralelizm sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası sıra üzrə, cərgə üzrə yerləşmə, yerləşdirilmə deməkdir. Paralelizm sözü bir termin kimi müxtəlif elm sahələrində işlənir və demək olar ki, hər bir sahədə oxşar anlayışlarla təcəssüm olunur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində paralelizm aşağıdakı mənələrdə təqdim olunur: “Paralelizm [yun.] 1. Bax müvazilik. Xətlərin paralelizmi; 2. Eyni iş görmə, təkrarlıq, təkrarlamama, paralellik. İdarələrin işindəki paralelizm. Paralelizmi aradan qaldırmaq” [16]. Paralelizm təbii bir fenomen kimi, cəmiyyət həyatında, həmçinin təbiət hadisələrində mövcuddur. Paralelizm eyniyyət deyil, oxşarlıqdır. Heç bir paralel cisim, hadisə və proses bir-birinin tam eyni və biri digərinin təkrarı deyildir. Bununla yanaşı paralellik biri digərini tamamlayan, biri digərini təsdiq edən, qüvvətləndirən, canlandırان vasitədir. Paralelizm həyat və təbiət hadisələrində olduğu kimi, təsəvvürlərdə və təfəkkürlərdə də mövcuddur. Paralellik, eyni zamanda təbii hadisələrin insan təfəkküründə qavranılması sayəsində dərk olunur. Yəni paralellik təbiətdə mövcuddur, insan təfəkkürü ilə qavranılır və real həyatın müxtəlif sahələrinə tətbiq olunur. Paralelizm anlayışı özündə müvazilik, simmetriklik mənalarını da əhatə edir. Simmetriya təbiət və cəmiyyət hadisələrində sistemli xarakter daşıyır. Bu sistemlilik ümumiyyətlə bütün kainata xas olan bir fəvqəltəbii keyfiyyətə malikdir. Simmetriklik haqqındakı bir məlumatda deyildiyi kimi, simmetriklik kainatdakı sistemlərdə baş verən hadisədir [14]. Simmetriya paralelizm anlayışı üzrə fizika, astronomiya, fiziologiya, riyaziyyat, həndəsə, botanika, təbiətşünaslıq, fiziologiya, təbabət və s. digər elmlər kimi dilçiliyin də tədqiqat obyektinə daxildir.

Dilçilikdə paralelizm, bir qayda olaraq təkrarlarla birlikdə xatırlanır ki, bu da təsadüfi deyildir. Lakin paralelizm, linqvistik simmetrizm təkrarların eyni deyildir, hərçənd paralelizmi təkrarlardan tamamilə təcrid etmək mümkün deyildir. Təkrarlıqda eyni əşya, hadisə və situasiya bərdəki anlayışlar tam bir ardıcılıqla düzülürsə paralelizmdə oxşar əşya, hadisə və situasiya bərdəki anlayışlar tam oxşar olmayan dil elementləri ilə sıralanır. Təkrarlarda oxşar anlayışlar bir-birini mənə baxımından bütövləşdirir, təkrarlanan dil vasitələri içərisindəki eyni elementlər isə ritm, canlanma və ritorizm yaradır ki, bu da təhkiyədə poetizm əmələ gəlməsinə səbəb olur. Simmetrik bir hadisə kimi paralelizm də sistemli xarakter daşıyır və bu sistemlilik bütün dil səviyyələrində özünəməxsus göstəricilərlə təzahür edir. Yəni dil sisteminin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunda paralelizm ümumi bir üslubi fiqur kimi özünəməxsus ifadə vasitələrinə malik olur. Paralelizm insan tərəfindən təbiətin intellektual dərkə kimi ayrı-ayrı yaradıcılıq sahələrində, bədii təfəkkürün məhsulu kimi nitq prosesində özünün canlı təzahürünü tapır. Ona görə də haqlı olaraq bədii təsvir vasitələrinə həsr edilmiş tədqiqatlarda paralelizm üslubi fiqur kimi qiymətləndirilir. Paralelizm təbiəti etibarə ilə universal hadisədir və onun dil sistemində özünəməxsus obrazlaşdırıcılıq xassəsi vardır. Azərbaycan dilçiliyində obrazlaşdırıcı vasitələrə, o cümlədən üslubi fiqurlar daxilində bir sistem təşkil edən paralelizm məsələləri bərdə bir çox araşdırmalar mövcuddur. Bunların içərisində isə daha çox sintaktik paralelizm məsələlərinin təhlili və tədqiqi xüsusi yer tutur. Fonetik, leksik, morfoloji paralelizmə dair araşdırmalara isə bunlardan müəyyən dərəcə az diqqət yetirilməsi müşahidə edilir. Bunun da başlıca səbəbini sintaktik konstruksiyaların bədii informasiya imkanlarının daha geniş olması ilə əlaqələndirmək mümkündür. Hesab etmək olar ki, bu səbəbdən sintaktik paralelizmə diqqət yetirilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Sintaktik paralelizmlə bağlı Musa Adilovun, Kamal Abdullayevin, Kamil Vəliyevin, Ziyət Əlizadənin, Əzizxan Tanrıverdinin, Aytən Bəylərovanın, Fidumə Hüseynovanın və digərlərinin dəyərli, maraqlı və ciddi tədqiqat əsərləri vardır [1, s.31-41; 2, s.91-95; 17, 256 s.].

Azərbaycan dilçiliyində fonetik paralelizm məsələsi bərsində də müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Məsələn, Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyatına dair tədqiqat aparmış N.Hacıyeva fonetik paralelizmi simmetriya kontekstində izah edir. Müəllif simmetriyanı ümumi halda fonetik-üslubi kateqoriya kimi səciyyələndirir. Bununla əlaqədar olaraq yazır ki, *“Fonetik-üslubi kateqoriyalara səs strukturu üçün xarakterik olan simmetriklik kateqoriyası da aiddir... Dildə olan bu xüsusiyyət təbiət hadisəsi ilə bilavasitə bağlıdır; belə ki, təbiətdə olan simmetriya şeirdə, poeziyada, bu baxımdan da dildə ritm vasitəsi ilə meydana çıxır... Simmetriklik söz səviyyəsində səslərlə, cümlə səviyyəsində sintaqmların paralel işlənməsinə yönələn nitq hadisəsidir. Bu fakt yalnız emosional münasibətin ifadəsinə xidmət etmir, habelə nitqin maraqlı, cəlbedici qurulmasının əsas amillərindəndir”* [5, s.15]. Fonetik paralelizm kontekstində simmetriklik məsələsinə dair bu fikirlər həmçinin müəllifin *“Fonetik üslubiyyat”* başlıqlı digər bir yazısında da təkrarən deyilir və təqdir edilir [6, s.593].

N.Hacıyevanın fonetik paralelizm bərdə simmetrikliklə bağlı fikirlərini ona görə təqdirəlayiq hesab etmək olar ki, paralel elementlər təkrar komponentlərdə deyil, məhz paralel konstruksiyalar daxilində müəyyən edilə bilər. Paralel konstruksiyaların özləri isə öz səviyyəsindəki paralellər üzrə təkrarlanaraq ritm, ahəngdarlıq, ritorizm və pafosluluqla poetik vüsət yaradır. Sintaktik paralelizm dedikdə bir-birinin ardınca gələn cümlələrin eyni sintaktik və intonasiya quruluşuna malik olması, yəni sözlərin deyil, bütövlükdə sintaktik modelin təkrarı nəzərdə tutulur. Sintaktik paralelizm həm nəzm və həm də nəsr əsərlərində ritmiklik yaradan üslubi fiqurdur. İstər fonetik təkrarlar və istərsə də fonetik paralellər fonetik elementlərin söz tərkibində, cümlə daxilində, həmçinin ardıcıl cümlə tiplərində struktur nizamı əsasında baş verir. Bu mənada fonetik poetizm bərdə bəhs edildikdə daha çox saitlərin ardıcılığını səciyyələndirən assonans və samitlərin ritmik xüsusiyyətlərini əks etdirən alliterasiya hadisəsi xatırlanır [18,128 s.; s. 52].

Fonetik təkrarlar ardıcıl işlənən söz, söz birləşməsi və cümlə daxilində sıralanaraq ritmik nizam yaratdığı kimi fonetik paralellər paralel komponentlər daxilindəki eyni və ya həmcins elementlərin davamlı ritm və ahəngdarlıq yaratması ilə səciyyələnir. Təkrar elementlər kimi paralel elementlər də müxtəlif sistemli dillər arasında universal xarakterə malikdir. Məsələn, S.V.Knyazev rus dilində sözün fonetik tərkibinin təhlili ilə əlaqədar olaraq göstərir ki, *...söz tərkibində fonetik*

elementlərin ritm yaratma xüsusiyyətləri onların prosodik təşkilində müvafiq ierarxiya düzümü ilə səciyyələnir ki, bu baxımdan da slavyan dilləri ilə türk dilləri arasında fərqlənmə olduğu müşahidə edilir [10, s.51-60]. Burada söz tərkibinə məxsus fonetik ritmikliyin, xüsusən fonetik paralelizmin slavyan və türk dillərinə məxsus fərqli cəhətləri faktik material üzrə göstərilməsə də fərqlərin bilavasitə dil tipologiyalarına aid olduğuna dair müəyyən şərhlər verilir. Rus dili analitik-flektiv quruluşlu olduğu üçün burada fonetik paralelizm tipoloji cəhətdən türk dilləri ilə müqayisədə intensiv deyildir. Bununla belə dilin fonetik ritm məsələləri ilə bağlı tədqiqat işlərində həmin məsələlərə bir çox hallarda nəzəri cəhətdən yanaşılır [9, s.572]. Çin dilində sözlərin reduplikasiyası və tonallıqla ifadəsi fonetik elementlərin ritm yaratma xüsusiyyətləri ilə baş verir ki, bu da həmin sahə üzrə araşdırmalarda fonetik paralelizm kimi səciyyələndirilir. Məsələn, Çin dilindəki *kōngzhōnglóngé* (hava qəsri tikmə) sözündəki *d, o* elementlərinin *kōngz hōng Lóngé* kimi reduplikatların tərkibində sıralanması və onların müvafiq tonallığı fonetik paralelizmə dair nümunə kimi təqdim olunur [20, s.1456-1459]. Çin dilində ifadəlilik vasitəsi ilə bağlı digər bir mənbədə də fonetik elementlərin tonallıq üzrə növbələşməsi, biri digərini əvəz etməsi fonetik paralelizm nümunəsi kimi qeyd edilir [15]. Müasir ingilis dilinin fonetikasına aid nəzəri kurs adlı dərslikdə fonetik elementlərin və ya səs birləşmələrinin təkrarı üslubi rəngarənglik yaradan səs paralelizmi kimi izah edilir və buna dair aşağıdakı nümunələr misal gətirilir: a) hecanın son səsinin təkrarı: *tress-breeze* (meh, briz, yüngül külək); b) alliterasiyada: *great-grow* (böyük-böyümək, boy atmaq); c) assonansda: *great-fail* (böyük-iflas) [4, s.11].

Bu nümunələrdən görüldüyü kimi fonetik paralelizm anlayışı müəlliflər tərəfindən fonetik elementlərin variantı mənasında işlənmişdir. Halbuki paralellinqvistik elementlər, bir qayda olaraq paralel komponentlər daxilində işlənib üslubi fiqur kimi ritm və ahəngdarlıq yaradılmasına xidmət edir. Belə ki, məsələn, ingilis dilində fonetik paralelizmə dair nümunələri aşağıdakı kimi paralel konstruksiyaların tərkibində müşahidə etmək olur: “*The seeds ye sow –another reaps*” (*Toxumu səpərsən, bəhrəsini başqası görər*); “*The robes ye weave – apother wears*” (*Paltarı tikərsən, özgəsi geyinər*); “*The arms ye forge-apother bears*” (*Silahlı alarsan, özgəsi gəzdirər*) və s. [12].

Fonetik paralelizm adı altında aparılan tədqiqat işlərində də fonetik vahidlərin söz tərkibindəki variantları kimi təqdim edilir. Məsələn, Aynur Qədimaləyevanın fonetik paralelizmə həsr olunmuş məqaləsində fonetik paralelizm klassik mənbələrdə samit səslər orfoqrafik prinsip üzrə təhlil edilir. Burada fonetik variantlar, daha doğrusu, fonetik orfoqrafiya səslərin paralelliyi kimi şərh olunur. Yəni paralellik o mənada təqdim edilir ki, eyni söz tərkibində eyni və ya yaxın yuvaya məxsus olan elementlər biri digərinin paraleli kimi işlənir və sözdə əlavə məna fərqi baş vermir. Məsələn, məqalədə göstəriləndiyi kimi *qamu, xamu, hamı, kibi, kimi* sözlərindəki *q-x-h, m, b* samitləri söz tərkibində məna fərqi yaratmadan işlənir ki, bu da onların paralel xüsusiyyət kəsb etməsi kimi qəbul edilir [11, s.43- 44].

Fonetik paralelizmə söz tərkibindəki variant kimi yanaşdıqda bu istiqamətdəki tədqiqatlara bəraət qazandırmaq olur. Lakin fonetik paralelizmə üslubi fiqur kimi yanaşdıqda ritm, ahəngdarlıq, emosionallıq və ekspressiya yaradan fonetik ardıcılığı paralel sintaktik konstruksiyalar daxilində araşdırmaq lazım gəlir. Həmin konstruksiyaların daxilində fonetik paralelizmin özünəməxsus növlərinin mövcudluğu sayəsində poetizmin rəngarəng çalarlığını müşahidə etmək mümkün olur. Fonetik paralelizmin üslubi fiqur kimi qədim və klassik mənbələrdə, folklor materiallarında, həmçinin müqayisə materialı kimi təhlil aparılan Ramiz Rövşən nəsrində ritm və ahəngdarlıqla müşayiət edilən poetik bir mənzərə yaratdığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Fonetik elementlərin paralel konstruksiyalar daxilində poetizm yaratmasının başlıca xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təqdim etmək mümkündür:

Eyni saitlərin poetizmi. Paralel konstruksiyalarda eyni saitlərin təkrarlanaraq işlədilməsi ritm və ahəngdarlıqda sanki bir davamlılıq yaradır. Səslənmə ritmində davamlı bir monoton ahəngdarlıq müşahidə edilir. Fonetik elementlərin ritm və ahəngdarlıq hesabına ifadə tərzində poetizm yaratması ilə bağlı aparılan tədqiqat işlərində bir qayda olaraq assonansın və alliterasiyanın rolu qabarıqlaşdırılır. Bu məqamda diqqət daha çox sait və samitlərin sıralanma xüsusiyyətlərinə cəlb edilir. Belə sıralanmada əlbəttə ki, təkrarlar yanaşı paralel konstruksiyalar tərkibindəki elementlərin özünəməxsus emosional-ekspressiv təsiri vardır. Təkrarlar daxilindəki fonetik elementlərin poetizmi

barədə demək olar ki, bu sahə ilə bağlı hər hansı araşdırmada müvafiq fikir söylənməsinə rast gəlmək olur. Ancaq paralel konstruksiyalar tərkibində fonetik elementlərin ritm və ahəngdarlıq üzrə poetiklik yaratması məsələləri işıqlandırılmamış qalır. Başqa sözlə fonetik paralelizm barədə xüsusi olaraq araşdırmalar aparılması sanki diqqətdən kənar qalır. Bununla belə fonetik elementlərin poetizmdəki rolunun işıqlandırılması ilə bağlı bir çox araşdırmaların aparıldığı istisna deyildir. Nitq elementlərinin ritmikliyi və ahəngdarlığı xüsusilə folklor dilində o cümlədən sayaçı sözlərində, layla və oxşamalarda müşahidə edilir. Məsələn, “Layla və oxşamaların dili” adlı tədqiqat işində assonansın, alliterasiyanın, prosodikanın, heca bölgülərində tonallığın, anafora və epiforanın fonetik poetizm yaratması imkanlarından ətraflı bəhs edilir. Əlbəttə ki, burada fonetik elementlərin müvafiq ardıcıl, təkrar və paralel konstruksiyalar tərkibindəki iştirakı mühüm rol oynayır. Çünki verilən nümunələrin özündə də fonetik elementlərin paralel konstruksiyalar daxilində iştirakı müşahidə olunur [7, s.9-13].

Fonetik elementlərin paralel konstruksiyalar daxilində ritm və ahəngdarlıqla poetizm yaratması dilin ən qədim bədii informasiya vasitələrindən biridir. Fonetik elementlərin paralel konstruksiyalar tərkibində poetizm yaratması dilin elə bir inkişaf mərhələsinə aiddir ki, həmin dövr artıq informasiyaların intensivləşməsində bədii təfəkkürün kamillilik mərhələsini təşkil etmişdir. Belə bir dövrü əlbəttə ki, konkret bir zamanla ölçmək mümkün deyildir. Çünki dilin bədii təfəkkür imkanlarının formalaşması tarixi bizdən çox-çox qədim olan dövrlərə aiddir ki, həmin dövrü səciyyələndirən yazılı nümunələri əldə etmək mümkünsüzdür. Lakin birinci minilliyin əvvəllərinə və ilk orta əsrlər dövrünə aid yazılı mənbələrdə fonetik elementlərin poetikliyinə dair mövcud olan nümunələrin mükəmməlliyi onu göstərir ki, həmin əsərlərin tarixi çox-çox qədimlərə məxsus bədii informasiya mühitinə təsadüf edir. Bu mənada Göytürk dilinə məxsus yazılı nümunələrdə fonetik elementlərin paralel konstruksiyalardakı poetizmi təsvir edilən hadisələr barədəki bədii informasiyanın canlı mənzərəsini yaradır. Bunları əsas etibar ilə aşağıdakı kimi səciyyələndirmək mümkündür:

Paralel konstruksiyaların tərkibində eyni saitlər ardıcıl işlənir, həmin tərkibdə ritm və ahəngdarlıq yaradır: *ü-ü; i-i*: “*Kül tiqin Azman atıg binip tægdi, sançdı. Süsün sançdıımız, ilin aldımız*” (*Kül Tiqin Azman atına minib hücum etdi, sançdı. Qoşununu qırdıq, elini aldıq*) [Kül Tiqin abidəsi, Şimal tərəfi, 6]. Buradakı “*Süsün sançdıımız, ilin aldımız*” paralel tərkiblərində *ü-ü; i-i* elementləri daxili ardıcılıq üzrə ritm yaradır.

A-A; ə – ə: “*Üzə tənri basmasar, asra yir təlınməsər, türk bodun, ilinç törünç kim artatı*” (Üstən Tanrı basmasa, altda yer dəlinməsə, türk xalqı, sənin elini, qoşunu kim dağıdar?) [Kül Tiqin abidəsi, Şərq tərəfi, 22]. Buradakı birinci paralel konstruksiyada a-a, ikinci paralel konstruksiyada isə ə-ə saitlərinin işlənməsi ilə ritm yaradılır. A və ə saitlərinin növbəli təkrarı ritmikliyin daha canlı ifadəsinə təsir göstərir.

A-A; ü-ü: “*Bu türk bodunda yaraklıg yağiq kəltirmədim, tügünlük atıg yügürt mədim*” (*Bu türk xalqının üzərinə silahlı yağı gətirmədim (buraxmadım), düyünlüat yüyürtmədim*) [Tonyukuk abidəsi, 54, Şərq II daş]. Bu nümunədə a-a, ü-ü saitlərinin ayrı-ayrı paralel tərkiblər daxilində işlənməsi ritm və ahəngdarlığın monoton ritmikliyə polifonik bir avazlanma gətirir.

Eynicinsli saitlərin poetizmi. Eynicinsli saitlərin poetizmini səciyyələndirən nümunələrdə polifonik ritmin daha artıq təcəssüm olunması müşahidə edilir. Eynicinsli saitlərin poetizminə dair qədim yazılı abidələrin dilində aşağıdakı kimi nümunələrin işlənməsinə təsadüf edilir:

Ə-i; e-ə; ı-a; o-u:

“*Kəlır ersər kü ər ükülür, kəlməz ersər tılıg sabıg alı olur – Tidi*” (Gəlsələr adam səsi çoxalır, gəlməsələr dil(dən) xəbər alırıq, otur-dedi) - [Bərqe abidəsi, Arxa tərəf, 8]. Burada hər bir komponent tərkibindəki e-ə sırası paralel olaraq işlənir, eyni zamanda, ikinci paralel komponentdəki sözlərdə ı-a-ı, o-u saitlərinin bir-birini izləməsi cümlədə müxtəlif ahəngdarlıqla səciyyələnən fon yaradır. *A-a; e-i; u-a; e-i:*

“*Atsar alp ertınçiz, utsar küç ertınçiz inçilik bəri uça bars adrılmay itu*” (Ox atmaqda igid idiniz, güclü idiniz. Kiçik qardaşlı canavar (yuvadan) qaçar, bars (bəbir) ayrılmaz, hey). [Birinci Altın-köl abidəsi, 2]. Bu nümunədəki birinci və ikinci paralel komponentlər daxilində atsar-utsar və alp

ertiniş, küç ertiniş ifadələri növbələşmə üzrə sıralanan eynicinsli saıtlərin hesabına ritm, ahəngdarlıq və avazlanma yaradır.

A-ı-a; i-ə; e-i-ə:

“*Anta alığ kadaşım, anta sizimə, edgü eşimə adrıldım*” (Onda doğma qardaşımdan, onda sizdən yaxşı dostlarımdan ayrıldı) [Berqə abidəsi, Arxa tərəfi, 8].

Burada birinci komponent tərkibindəki *a-ı-a*, ikinci komponent tərkibindəki *i-ə, e-i-ə* saıtlərinin növbələşərək təkrarı üzrə ritm və ahəngdarlıqla səciyyələnən poetizm yaradılması müşahidə edilir.

Samitlərin poetizmi. Qədim türk mənblərinin dilində saıtlərdə olduğı kimi samitlərin də paralel komponentlərdə iştirakı ilə ritm və ahəngdarlıq yaradılmasına rast gəlmək mümkündür. Belə bir ahəngdarlığı məsələn, paralel komponentlər daxilində *g-g, b-b* samitlərinin təkrar-təkrar işlədilməsində görmək mümkündür.

“*İnim Kül Tiqin gərgək boltı, özim sakitim. Görür gözüm görməz təg, bilir- biləgim bilməz təg boltı, özim sakitim*” (*Kiçik qardaşım Kül Tiqin həlak oldu, özüm düşündüm. Görən gözüm görməz tək, bilən biliyim bilməz tək oldu, özüm düşündüm*). [Kül Tiqin abidəsi, Şimal tərəfi, 10].

İstər saıtlərin və istərsə də samitlərin paralel tərkibli cümlə və hər hansı mikromətn və ya mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində ənənə üzrə ritm yaratmasına digər yazılı nümunələrdə, folklorda və həmçinin müqayisə obyektini kimi tədqiqatə cəlb edilmiş Ramiz Rövşənin nəsrində rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un mətnində saıt və samitlərin paralel komponentlərdəki ritmik keyfiyyətlərinə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

“*Genə toy edib atdan ayğır, qoyundan – qoç qırdırımışdı*” [8, s.24]; “*Oğlu olanı ağı otağı, qızı olanı qızılı otağı qondurup, demiş idi*” [8, s.24]; “*Oğlan ata minər, qılıc qurşanar oldu*” [8, s.33]; “*Ünüm ünlən, bəylər, sözümlərin, bəylər! Yata-yata yanımız ağırdı, dura-dura belimiz qurudu*” [8, s.37]; “*Baybura bəy aydır: - Xan Qazan, necə ağlamayıp, necə bozlamayıp? Oğulda ortağımlə yox, qardaşda qədərilmə yox*” [8, s.52]; “*Qazılıq Qoca anı Gördügləyin yel kimi yetdi, yeləmlə kimi yapışdı*” [8, s.119].

Nümunələrdən göründüyü kimi, *a-a, o-o, o-u, o-a, ı-ı, u-a, ü-ü, ö-ö, i-ə* saıtlərinin, *q-q, d-d, b-b, ğ-q, y-y* samitlərinin paralel komponentlərdə təkrarən işlədilməsi hər bir cümlədə özünəməxsus ritmik-poetik mənşərə yaradır. Bu tipli ritmik xüsusiyyətləri aşağıdakı folklor nümunələrində də müşahidə edilir: “*Azacıq aşım, ağırmaz başım*” [3, s.47]; “*Ac saxla, yalaavac saxla, yaxşı saxla*” [3, s.18]; “*At olanda ot olmur, ot olanda at olmur*” [3, s.44]; “*Abırlı abırından qorxar, abırsız nədən qorxar*” [3, s.17]; “*Ac elə bilər hamı acdır, tox elə bilər hamı toxdur*” [3, s.18]; “*Böylə qəm, böylə kədər, böylə gələr, böylə gedər*” [3, s.65]; “*Daş-daşa, dırnaq daşa, siz savaşa, biz tamaşa*” [3, s.81]; “*Dama-dama göl olar, dada-dada heç*” [3, s.80]; “*Artıq tamah daş yarar, daş da qayıdıb baş yarar*” [3, s.37]; “*Dost dostə tən gərək, tən olmasa gen gərək*” [3, s.93]. Bu nümunələrdəki *a-a, a-ı, a-o, o-o, o-a, o-u; b-b, d-d, d-t* fonetik elementlərin paralel komponentlərdəki təkrarı daxili ritm və ahəngdarlıq yaradır. Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində də fonetik elementlərin paralel komponentlərdəki rəngarəng poetik mənşərə yaratması diqqəti cəlb edir: “*Əliş qaça-qaça ağlayırdı, ağlaya-ağlaya söyürdü, yeri söyürdü, göyü söyürdü, özünü söyürdü*” [13, s.500]; “*Oddan od törəyər deyiblər, küldən od. Səninki oddan od oldu. Getdi şəhərə, oxudu, qulluğa girdi, evləndi*” [13, s.672]; “*Hə, Fatmanın anası dərddən öldü, bala, çərlədi, öldü. Ölməyədi, neyləyər? Gözünün ağı-qarası bircə balası ola, o da ki, elə*” [13, s.608]; “*Sədr Şərif acıqlanan kimi arvadlar səslərini kəsib day ağlamırdılar, ağlamırdılar deyəndə ki, ağlayanlar yenə ağlayırdılar, ancaq xəlvətə keçdilər ağlayanların arxasına*” [13, s.536]; “*Rayondan gəldilər, axtardılar, tapdılar, qazdılar, bir quyu dolusu dən çıxdı*” [13, s.599]; “*Yaxşı, yaxşı, gözünü bərəltmə görüm, elə belə sözdü, dedim, görməmişəm, bilmirəm. Bildiyimi bilirəm, bilmədiyimi bilmirəm*” [13, s.512]; “*İstəyirəm ayağımlə qucaqlayam, ağlayam, ağlayam. O da başımı tumarlaya, sığallaya, layla deyər, yuxulayam, yatam*” [13, s.630].

Nəticə: Bu nümunələrdə *a-a, o-o, ö-ə, e-ə, ə-i, a-ı* saıtlərinin həmçinin, *b-b, y-y* samitlərinin paralel komponentlərdə işlənməsi ilə ritm və ahəngdarlıqla səciyyələnən poetiklik yaradılır.

Təhlil edilən materialdan aydın görünür ki, fonetik paralelizm prinsipcə qədim mənblərdə olduğı kimi, sonrakı dövrlərə aid nümunələrdə də ciddi fərq yaratmır. Yəni fonetik paralelizm fonetik elementlərin müvafiq ardıcıl sıralanma qaydasına müvafiq olaraq əsas etibarını ilə paralel

konstruksiyalar daxilində ritm və ahəngdarlıq yaradır. Başlıca fərq onlardan üslubi fiqur səviyyəsində sənətkar təxəyyülünün məhsulu kimi işlədilmə manerası ilə bağlıdır. Məhz Ramiz Rövşənin nəsr dilində fonetik paralelizmin özünəməxsus bədii lövhələrlə təcəssüm olunan əsrarəngiz mənəzəsinin canlandırılması müşahidə edilir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik paralelizm. //ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser., 1974, № 4, s.31-41.
2. Abdullayev K.M. Paralelizm və kontekstual elipsis anlayışı haqqında. // ADU- nun Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser., 1973, № 2, s. 91-95.
3. Atalar sözü, Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 264 s.
4. Бурая Е.А., Галочкина И.Е., Шевченко Т.И. Фонетика современного английского языка. Теоретический курс. Учебник, Москва, Издательский центр "Академия", 2009, 272 с.
5. Nəsiyeva N.M. Azərbaycan dilinin fonetik üsdubiyyatı, Filologiya üzrə elmlər doktoru, elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş diss.avtoreferatı, Bakı AMEA Dilçilik İnstitutu, 2018, 59 s.
6. Nəsiyeva N.M. Fonetik üslubiyyatı. Müasir Azərbaycan dili. I., Fonetika və fonologiya, Bakı, Elm, 2019, 734 s.; s. 574-669.
7. Həsənova K.İ. Layla və oxşamaların dili. Filologiya üzrə fəlsəfə dokt.diss.avtoref. Sumqayıt, 2022, 34 s.
8. "Kitabi-Dədə Qorqud", Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
9. Каленчук Мария Монидовна. Фонетика и орфография: статус, объект и задачи двух дисциплин. // Вестник Санкт-Петербургского Университета. Язык и литература. 2020, т. 17, Вып., 4, с. 571-581.
10. Князев С.В. Структура фонетического слова в русском языке: Синхрония и диахрония. Москва, Изд. Макс-Пресс.. 2006, 227 с.
11. Гадималиева А.Ф. Фонетический параллелизм в азербайджанско-турецкой системе (на основе языкового материале XV века). // Ежеквартальный рецензируемый реферируемый научный журнал. "Вестник АГУ", Выпуск 3 (282) 2021, с. 40-45.
12. Параллелизм в английском языке: [www.lovelylang-uage.ru/grammar/stylistics/1071-parallel-construction#:~:text=Параллелизм%20\(Parallel%20Construction\)%20английский,ритмич](http://www.lovelylang-uage.ru/grammar/stylistics/1071-parallel-construction#:~:text=Параллелизм%20(Parallel%20Construction)%20английский,ритмич)
13. Ramiz Rövşən. Nəfəs, Kitablar kitabı, Bakı, Qanun, 2006, 760 s.
14. Simmetriya.az.wikipedia.org/wiki/Simmetriya. 12 sentyabr, 2022.
15. Средства выразительности китайского языка. Выразительные средства: inyazbobrodo.ru/15286/Virazitelgne_sredstva:studbooks.net/2097192/literatura/vyrazi_telnye_sredstva.
16. Shagird.info/il/paralelizm/23-32413-1. Copyright 2009-2022.
17. Tanrıverdi Ə. "Koroğlu"nun şeir dili. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 256 s.
18. Vəliyeva Məftunə. Azərbaycan dilinin fonetik poetikası. Bakı, OKA Ofset, 2008, 128 s.
19. Vəliyev K.M. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. "Kitabi-Dədə Qorqud"un materialları üzrə) Bakı, ADU nəşr., 1981, 76 s.
20. Яковлева Е.А., Селина А.В., Болсуновская Л.М., Хоречко У.В. Экспрессивность как историческая категория.// Молодой ученый, 2015, № 9 (89), с.1456-1459 =moluch.ru/archive/89/18569.

Айшен Гасымова - Мустафаева

Параллелизм в древнетурецких источниках и их поэтический пейзаж на языке прозы Рамиза Ровши

Резюме

По наблюдениям древнетюркских источников, а также другим примерам, о поэтизме существует представление о том, что данный вид выразительных средств состоит из

носителя традиций, принадлежащих исходной информационной среде языка. Характерной чертой не только одного языка, но и всех других языков является то, что фонетические элементы обрабатываются последовательно в параллельных компонентах для создания ритма и гармонии. Поэтому поэтическая особенность, реализующаяся через ритмику и гармонию фонетических единиц, имеет универсальный характер с точки зрения функциональности. Однако нельзя сказать, что фонетический поэтизм имеет одну и ту же природу и одно и то же качество во всех языках, поскольку он универсален. В силу межъязыковых типологических различий фонетический поэтизм в каждой типологии имеет свои особенности. Как один из тюркских языков, азербайджанский язык имеет агглютинативную структуру, поэтому фонетическая последовательность и упорядоченность в этом языке позволяют поэтизму воплощаться с особым очарованием. Их визуальное представление можно наблюдать на примерах, использованных в древних источниках и отражающих их богатую традицию в азербайджаноязычных текстах, в том числе в прозаическом языке Рамиза Ровши.

Ключевые слова: поэтика, параллелизм, симметрический, система, образный

Ayshen Gasimova - Mustafayeva

*Parallelism in ancient turkish sources and their poetic landscape
in the prose language of Ramiz Rovshan*

Summary

According to the observations of ancient Turkish sources, as well as other examples, there is an idea about poeticism that this type of means of expression consists of the carrier of traditions belonging to the initial information environment of the language. It should be taken into account that the nature of rhythm and harmony of phonetic elements is embodied more intensively when they are used consecutively and repeatedly in parallel components. It is a characteristic of not only one language, but all other languages that phonetic elements are processed sequentially in parallel components to create rhythm and harmony. Therefore, the poetic feature that occurs through the rhythm and harmony of phonetic units has a universal character in terms of functionality. However, it cannot be said that phonetic poeticism is of the same nature and the same quality in all languages as it is universal. Due to cross-linguistic typological differences, phonetic poeticism has its own characteristics in each typology. As one of the Turkic languages, the Azerbaijani language has an agglutinative structure, so the phonetic sequence and ordering in this language allows poeticism to be embodied with a special charm. It is possible to observe the visual picture of them in the examples used in ancient sources and showing their rich tradition in Azerbaijani language texts, including Ramiz Rovshan's prose language.

Key words: poetics, parallelism, simmetrical, system, figurative.

Çapa tövsiyə edən:

Gəncə Dövlət Universiteti

Rəyçilər:

*professor Telman Quliyev
dosent Mehdi Rəhimov*